

Мариета Конова*

ОРНАМЕНТ И СИМВОЛ. ОСНОВНИ СИМВОЛИ В ДЕКОРАТИВНАТА КОМПОЗИЦИЯ НА ЦЪРКОВНОТО ПРАВОСЛАВНО ИЗКУСТВО

Marieta Ivanova Konova

ORNAMENT AND SYMBOL. MAIN SYMBOLS IN THE DECORATIVE COMPOSITION OF THE CHURCH'S ORTHODOX ART

Abstract: The paper examines the semantics of decorative motifs of the flora and fauna in the visual arts, paying particular attention to the main symbols embedded in the ornamental compositions of the Church's Orthodox arts.

Keywords: ornament; symbol; church arts.

Изкуството на орнамента е специална широкообхватна област, много интересна и сериозна по своето историческо значение и по своята обвързаност с другите визуални изкуства. Орнаментите в един или в друг смисъл не са случайни и произволни декорации, а произтичат първо от „духа и характера, установени в развитието на всеки един народ – свързани са с определен стил и предназначение“¹.

Праисторическият орнамент би трябвало да е общ за всички народи, съществуващи на земята, независимо от големите разлики във времето, често от хилядолетия, тъй като всеки народ е преживявал едно и също развитие в младостта си, за което липсват исторически сведения.²

Думата орнамент (ornamentum) е с латински произход и означава украшение. Самото понятие изтъква първенството на естетическата функция на орнамента. Въпреки това в архаичните култури орнаментите са носители на сложни семантични значения, изпълнени са със скрит символ, магически смисъл.³

Всяка рисунка за древния човек представлява графичен израз на всеобщия закон на Вселената, който той е открил за себе си едва ли не в каменния век. Простите знаци – кръгчета, вълнообразни линии, кръстчета и др., обединени в орнаментални композиции, са били за техните создатели не просто рисунки, а знаци, в които е бил скрит светогледът на древния човек. Орнаментът, съставен от такива знаци, придобива определено смислово съдържание и придава на предмета, който украсява, особен смисъл – на сложните взаимоотношения между човека и околния му свят. Така например лъкатушешката линия е символ на водата; кръгчето е соларен знак, олицетворяващ

* m.konova@ts.uni-vt.bg

¹ Лоренц, Н. Ф. Орнамент всех времен и стилей. Москва: Ексмо, 2009. с. 5

² Speltz, Alexander. Der Ornament Stil. Walthrop und Leipzig, 1999. с.

³ Димитрова, Лаура. Постмодерният орнамент. София: УИ“Св. Климент Охридски“, 2018. с.7

животворящата сила на слънцето; кръстът най-често е предпазен знак, противодействащ на тъмните сили на злото.⁴

Символът (от гръцки език: σύμβολον) в изкуството е образ, знак, който иносказателно изразява същността или значението на даден обект или абстрактна идея. Връзката на символа с изразяваното от него понятие може да е чисто произволна, субективна, но може да произтича и от вътрешното сходство, родство между изобразения предмет и иносказателното му значение. В изобразителното изкуство употребата на символа е особено уместна тогава, когато трябва в лаконична, стегната форма да се изрази много широко, много обемно понятие.

Терминът „символ“ е получил своята общозначима семантика едва тогава, когато вече никой не вярвал в езическите символи, и когато е станало възможно цялата тази вековна символика да бъде изучавана като завършен и премислен докрай предмет на мисълта.⁵

Например в древността птицата е образ, свързан с небесната, въздушната стихия, прислужница на слънцето, образ, съединяващ небето и земята. При скитите този символ се превъплъщава в култа към небесния елен, чиито подвити крака изобразяват жерави. Подобни елементи на летящи птици са символ на древната вяра в елена, живеещ на небето, и един от главните стилистични способности на декоративното скитско творчество: в малкото да се разкаже за многото.

Терминологично символът се появява в самия край на античността и се свързва с името на философа Ямблих (240–245 г. – 325 г.), който свързва произхода на символа с тайното египетско учение за символите. Той съобщава, че египетските жреци получили указание относно смисъла на всички дадени им символи непосредствено от бога на мъдростта Хермес – Тот във вид на 36525 книги за началата на универсалните същности.⁶

Древноегипетското изкуство, изкуството на страните от Древния Изток има изцяло духовен и символичен характер, който най-ярко се проявява в орнаменталните композиции. Благодарение на устойчивостта на религиозните канони значението на символите в орнаментиката на тези страни се запазва непроменено в продължение на много години. Така например в древната японска митология божеството и човекът не са разделени от непреодолими граници. Животът на хората е изпълнен с определена символика, която се изразява и в цвета на дрехата, и в орнаментите, използвани за нейното оформление. Подобни изображения носят в себе си тайния смисъл, свързан със светогледа на японците, както и символното значение. Затова за етнографите и археолозите древните орнаменти представят знаци, с чиято помощ може да се „прочетат“ тези своего рода магически текстове.⁷

С развитието на орнамента във времето символно-магическото значение на орнаменталните знаци постепенно остава на втори план. И тъй като орнаментът, като никое друго изкуство, твърде лесно губи заложените в него първоначален символичен смисъл не в ущърб на своите естетически свойства, то, ставайки обект на чисто естетическо любуване, той вече не предизвиква потребност от разгадаване на първоначалния му магически замисъл. Затова днес семантиката на декоративните мотиви практически е напълно забравена или изобщо не представлява интерес; запазва се само основната им естетическа функция и в редки случаи в храмовата архитектура – символната.

Терминът символ е получил своята общозначима семантика едва тогава, когато вече никой не вярвал в езическите символи, и когато е станало възможно цялата тази вековна символика да бъде изучавана като завършен и премислен докрай предмет на мисълта.⁸

„Орнаменталната композиция е потвърждение на идеята за единството, а символните изображения, от които е изградена, са идентични с неписаните норми, гарантиращи правилността и реда.“⁹ „Именно затова орнаментите от древността не са случайни и произволни, в същността

⁴ Фокина, Л. В. Орнамент. Ростов на Дон: Феникс, 2007. с. 136.

⁵ Лосев, А. Ф. История античной эстетики. Москва: Искусство, 1988. Кн.1. с. 29.

⁶ Лосев, А. Ф. История античной эстетики. Москва: Искусство, 1988. Кн.1. с. 258.

⁷ Фокина, Л. В. Орнамент. Ростов на Дон: Феникс, 2007. с. 137.

⁸ Лосев, А. Ф. История античной эстетики. Москва: Искусство, 1988. Кн.1. с. 292.

⁹ Димитрова, Лаура. Постмодерният орнамент. София: УИ“Св. Климент Охридски“, 2018. с. 9.

на всеки от тях се крие определена символика – чрез своята форма, цвят, материал и значение те отразяват определени правила и норми – социални, правни, морални, естетически и пр.¹⁰

От особена важност са прототипите на образите в орнамента, почерпани от живата и неживата природа и тяхното значение, както и символиката на пространството и пространствените ориентации в композицията, символиката на използваните в нея цветове, на числата и числовите зависимости, проявени чрез пропорциите, ритъма и т.н., символиката на математическите принципи на изграждането ѝ – симетрия, асиметрия, ротация, огледален образ и пр.¹¹

В античния свят паралелно със символната функция постепенно приоритет добива естетическата функция на орнамента.

В съвременните орнаменти на практика липсва символика, макар че тя изобилно присъства в заобикалящата ни действителност. Изключение тук е може би изкуството на художниците-символисти. В края на XIX – нач. на XX в. тези художници се опитват да създадат своя собствена символика и да я възпроизведат в творчеството си. Орнаментът в произведенията им играе вече не спомагателна роля, а става неотделима част от изображението, органично вплитайки се в съдържанието на сюжета.

Геометричните фигури са най-първичната и опростена форма на украса, която човекът използва от самото начало на човешкото развитие. Те присъстват върху предмети и стенни повърхности под формата на обикновени резки или съчетания от геометрични знаци. В голямата си част това са идеограми, които имат ритуален и магически характер, изображенията съдържат скрит символичен смисъл. Показват стремежа на човека да придаде по-сложно послание чрез прости геометрични форми. Основните геометрични фигури са нарисувани (издраскани) самостоятелно или участват в съчетания помежду си, понякога в комбинация с натурни изображения. В християнското изкуство и днес в декорацията на храма е широко застъпен геометричният орнамент – „т.нар. меандър, пречупена под тъгъл линия, зигзаг линия, спирали, ромбове; орнаменти, композирани от кръгове или няколко вида геометрични елемента, форми на съдове (вази), нееднократно повтаряне на които дава възможност да се запълни голяма повърхност“.¹² Ще бъдат разгледани символните значения на основните геометрични форми и техни производни, които заемат най-съществено място в християнската иконография.

Кръг – едно от универсалните значения на кръга е съвършенството, форма без начало и без край, изначалното единство, кръговратът в природата. Символ на завършеност, цялостност и хармония. В християнството, кръгът е символ на небесния свят – нещо съвършено и завършено, което е във вечна динамика. Неслучайно куполът на църквата е с кръгла форма – символизира небесното Божие царство. В християнската иконография, кръгът изразява божественото дихание – формата на ореола също е кръг. Три споени кръга в християнството символизират Новозаветната Троица – Отца, Сина и Светия Дух.

Квадрат – основен символ, съчетаващ хоризонталата – земното, и вертикалата – сакралното и небесното, което го прави знак за стабилност и непреходност. В християнството квадратът има многопластова символика – съчетан с кръга, той олицетворява концепцията за земното (материалното) и небесното (духовното).

Триъгълник – универсалното значение на триъгълника се свързва с божественото и хармонията. За разлика от квадрата, той има насоченост и в зависимост от това произлизат различните му символни значения. Равностранният триъгълник в юдеизма символизира Бог. Символиката на триъгълника се припокрива с числото 3, а в християнството е символ на Светата троица. Два огледални триъгълника се асоциират с Христос в неговата божествена и човешка природа.

Кръст – един от най-древните, най-разпространените и най-широкоаспектните символи в културната история на човечеството е кръстът. Най-ранните му изображения са от края на V – началото на IV в. пр. Хр. Среца се в Европа, Азия, Австралия, Океания, Америка. Най-древната

¹⁰ **Димитрова, Лаура.** Постмодерният орнамент. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018. с. 72.

¹¹ **Димитрова, Лаура.** Постмодерният орнамент. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018. с. 19.

¹² **Прашкова, Миглена.** Орнаментът в украсата на арбанашките църкви от XVI–XVIII в. В: Сборник „Търновска книжовна школа“ 7, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, В.Търново, 2001, с. 774.

идея, която възплъщава е за центъра и четирите посоки, имащи за начало този център. В този смисъл кръстът реализира една архаична универсална представа за Вселената, Световното дърво или Дървото на живота. В този смисъл се възприема и кръстообразната човешка фигура с разперени ръце като знак за микрокосмоса, на единството между човек и Вселена. В будистката и индуистката традиция кръстът чрез двата елемента – вертикала и хоризонтала олицетворява единение между земния живот и духовния стремеж. Древноегипетския кръст символизира живота, но в някои културни традиции (християнската и други) е символ на смъртта. Митологичното схващане за кръста е като пресечна точка между живота и смъртта – той е мястото, където умирайки, човекът, божеството или Богочовекът преминават във вечния живот. Заради силната му сакрална символика се използва и като защитен знак, предпазващ от злите сили, както и като знак за благополучие, щастие. В християнската религия кръстът е основен, съществен символ, свързан с образа на Исус Христос. Той е олицетворение на тежките мъки и страдания, които вярващият трябва да е готов да понесе; на себеотрицанието и саможертвата, изкупваща вината на цялото човечество; на спасението на вярващите; на победата на вечния живот над смъртта. Кръстовете са разнообразни по форма и символика. Двата основни вида са т. нар. гръцки кръст (кръст на Св. Георги), който е с еднакви по размер лъчи и символизира единство между мъжкото и женското начало, между позитивното и негативното и латинският кръст, съставен от три равни лъча с четвърти по-дълъг. Други видове са: кръст Тау или кръст на Св. Антоний, който има Т-образна форма и символизира слизането на Св. Дух в този свят; диагонален кръст или кръст на Св. Андрей – символ на Шотландия, чийто закрилник е светецът, както и на руския военно-морски флот; папски кръст – с един вертикален и три хоризонтални лъча; патриаршески кръст – с един вертикален и два хоризонтални лъча; кръст на Св. Лазар – вертикален лъч, пресечен с два хоризонтални и един по диагонал лъч; източен или руски кръст; Йерусалимски кръст; малтийски кръст – с равни лъчи, напомнящи върховете на стрели; келтски кръст – с кръг около трите рамена; френски кръст – с четири равни лъча, одебелени към краищата; обърнат кръст или кръст на Св. Петър; контурен кръст (gammadion) – реализира символиката на Христос като крайъгълен камък на Църквата и други.¹³ В хералдиката има около 300 вида кръстовете. В православното църковно изкуство най-използвани са гръцкият и латинският кръст.

Свастиката представлява кръст, чиито рамене са пречупени под прав ъгъл надясно или наляво. Тази разновидност на кръста има слабо присъствие в християнската изобразителна система и почти не се среща в художествената украса на храмовете. Свастиката е един от соларните символи, който се среща по предмети и изделия от различни световни култури. Изображения върху амулети от 10 000 пр.н.е. са открити в Украйна. В България двойни свастики (по часовниковата стрелка и обратно на часовниковата стрелка) са открити върху множество керамични съдове, датирани от 6 000 г. пр.н.е. Думата „свастика“ е от санскритски произход и означава „да бъде добро“ и в този ѝ смисъл тя е знак за щастие и благополучие. Свастиките, които се въртят по посока на часовниковата стрелка символизират създанието и обновлението, а въртящите се обратно на часовника свастики – разрушаването на старото, за да се даде ново начало. Едновременното изобразяване на две въртящи се в противоположни посоки свастики отразява пълния кръговрат на живота, на енергията във всемира. Отношението към свастиката се променя през първата половина на XX век, когато тя е приета за емблема на Националсоциалистическата германска работническа партия. След Втората световна война, повечето европейци и дори европейски законодателства се отнасят към свастиката като към единствено националсоциалистически символ, без да се взема под внимание възможната ѝ друга положителна символика. И досега в Индия се рисува свастика на различни места: на вратите на храмовете, във всяко жилище, върху тъканите, в които се записват свещените текстове, върху погребалните покрови. В България този символ присъства като орнамент върху външната стена на апсидата в една от църквите в Стария Несебър, а така също в археологическите находки под църквата „Света София“ в град София. Пример за присъствие на свастиката в българското християнско изкуство, е запазеният фрагмент от дреха на цар Калоян. Там свастиката образува фриз и отделните елементи имат движение, противоположно на часовниковата стрелка – това е т. нар. свастика на Карл Велики, която символизира трансцендентното.

¹³ Влайков, Светлозар. Книга на символите. В.Търново: Фабер, 2003. с. 111–115.

Меандър – особеното значение на свастиката за изкуството, се определя и от това, че от нея произлиза меандърът – една от най-характерните форми на гръцката орнаментика, особено в архитектурата, преминала по-късно и в изкуството на Византия. Меандър в по-усложнен вид се наблюдава и в изкуството на келтите, където е част от сложни плетеници.

Арабеска – характерен орнамент, предимно за арабското изкуство. Видима е връзката му с лабиринта – във визуално и символно отношение. Арабеската е носител на символни значения що се отнася до скриването и разкриването, объркването и отвеждането в правилна посока. Съзercанието, като главна цел на това геометрично изображение, е допълнено от символното значение да „...разкрива – забулвайки, и скрива – разбулвайки“.¹⁴ В същността си, арабеската представлява ясна и строга геометрична форма, която минава отвъд изобразителната функция, за да навлезе в територията на метафизичното религиозно послание. В по-голямата си част, арабеските в исляма включват и текстове от Корана или други религиозни книги. В християнството, този изобразителен елемент навлиза под културното влияние на арабските народи и много често има имитативен характер, без да се стигне до строгото построение и послание на ислямската арабеска. Типичен пример за арабеска в българското православно изкуство са стенописите в църквата „Св. архангели Михаил и Гавраил“ в Арбанаси.¹⁵ Тук нагледно се демонстрира как арабеските присъстват в храмовия интериор без да носят смисъла, който имат в исляма, като се вписват адекватно в декорацията на храма.

Прототипите на стилизираните изображения (участващи в геометрични, растителни, животински и човешки мотиви в орнаменталните композиции) се намират в неживата и живата природа. Символното значение на тези прототипи „преминава“ в съответното стилизирано изображение. Така образите на водата, огъня, небесните светила, растенията, животните, хората и пр. от творбите на древното изкуство приемат символиката на прототипа и я предават на тези, които влизат в досег с орнаментираната вещ в процеса на използването ѝ.¹⁶

От най-древни времена в декорацията на архитектурата и предметите от бита най-разпространен е растителният орнамент. При създаването на растителни мотиви народите са се вдъхновявали от местната флора, заимствайки от нея форми, като същевременно са им придавали символно значение.

На фона на чуждестранни автори, издали фундаментални трудове с изследвания на символите като Ж. Шевалие, А. Геербрант, Х. Бидерман и др. един от българските автори, който събира и съставя „Речник на библейските символи“ е проф. протопрезвитер Николай Шиваров. Книгата представя основните библейски символи, които са в пряка обвързаност с църковното православно изкуство. През 2003 г. излиза и „Книга на символите“ на Светлозар Влайков, която обхваща повече значения на символите и ги разглежда в по-широк аспект. В настоящия текст са набелязани най-основните общовалидни символни значения на прототипите на орнаменти, без да се разглежда изчерпателно проблематиката. Ще бъдат изброени някои от тях със съответното им значение:

Лотосът има култово значение в Древния Изток. Той е бил посветен на бог Озирис и богинята Изиди и е символ на плодородието. В метафоричното му значение той е символ на безсмъртието и е задължителен атрибут на фараона. В т. нар. египетски стил лотосът е най-разпространената форма на украса: най-разнообразни предмети от приложното изкуство са създадени с формата на лотос, в архитектурата – капители са изпълнявани във формата на пъпки или цветчета на лотос, основата на колоните представлявали коренните листа, докато стволите на колоните наподобявали свръзката на стеблата му. Мотивът с лотос е също широко разпространен в Далечния Изток (Китай, Япония, Индия и др.).

Лилия – бялата лилия е дуалистичен символ – от една страна е израз на небесна и телесна чистота, невинност и девственост, а от друга – символизира репродуктивност и плодовитост. Отъждествяването на лилията с девствената чистота е характерно за ренесансовите писатели

¹⁴ Шевалие, Ж., А. Геербрант. Речник на символите. София: Изд. къща „Петриков“, 1995. с. 76.

¹⁵ Прашкова, Миглена. Орнаментът в украсата на арбанашките църкви от XVI–XVIII в. В: Сборник „Търновска книжовна школа“ 7, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, В. Търново, 2001, с. 777, с. 781, рис. 12.

¹⁶ Димитрова, Лаура. Постмодерният орнамент. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018. с. 10.

мистици, от където преминава и в изобразителното изкуство. Шестлистната лилия като хералдически знак се асоциира с шестте лъча на колелото, а от там и със слънцето – отново символ на плодородието. В християнството лилията се появява в сцената на Благовещението като символ на чистотата на Света Богородица и символ на плодородието – вестта, че ще зачене Божия син. Прибавя се още едно значение – цветето символизира оставянето на Божията воля и провидение: „Разгледайте полските кремове как растат; не се трудят, нито предат” (Мат. 6:28).

Лале – присъства предимно в арабската, персийската и турската култура. В православното изображение на лале се срещат сравнително по-рядко, по-скоро под влияние на местните традиции и флора, отколкото като целенасочена символна употреба. В районите на силна културна асимилация, лалето се включва в украсата на храмовете (напр. „Св. архангели Михаил и Гавраил”, Арбанаси).

Палмата е символ на силата, предаността и нравствената извисеност, присъща на вярващите.¹⁷ Със своите ветрилообразни и перести листа е символ на мира и победата при древните египтяни и евреи. Стилизираната форма на растението е известна с названието *палмета*. Палметите често се разполагат редом, непосредствено една до друга, като между тях се извиват дъгообразни линии. Различаваме гръцка палмета, римска, асиро-вавилонска, китайска и други. Този мотив е широко разпространен в паметниците от средновековието със съхранени стенописи.¹⁸

Акант – След палметата и лотоса особено внимание художниците-декоратори отделят на листът и витката от мечка стъпка (страшник, акант) – символ на вечния живот и безсмъртната душа. Привлечени са от красотата на назъбените листа на това диво растение от южна Европа. При древните гърци акантът става основополагащ декоративен елемент при създаването на коринтския ордер, стилизираните форми на неговото листо украсява капителите на колоните. В Древен Рим акантът е особено предпочитан и е главен мотив на архитектурните ордери – коринтския и композитния. В архитектурата се използва три вида акант – островърх, закръглен (римски) и силно разтегнат (готически). Орнаментът, създаден на основата на листата на аканта, постига най-голямо изящество и разнообразие в епохата на Възраждането. Филизите и витките на аканта заедно с розетките стават почти неразделна част от украсата на всеки предмет на декоративното изкуство, било то мебел с дърворезба, стенопис или каменен релеф върху стените на помещенията; среща се също върху майоликови съдове, тапети, текстил.

Акантови листа присъстват в декорацията на дърворезбования иконостас на главната църква в Рилски манастир „Рождество на Св. Богородица“. Върху люнетите над иконите от „царския ред“ на главния иконостас, разцъфват ружи, нарциси, извиват се розети от акантови листа, обилно вплетени в орнаменталната решетка и прозирните дантели от дърворезбата.¹⁹

Лавър – *Лавровото дърво* е широко разпространен символ на успеха, победата – значението се е развило в Древна Гърция като традицията е победителите в състезание да получават като награда такъв венец. Лавровото дърво е символ на славата и царската (императорска) власт в античността. От древногръцката митология води началото си възприемането на лавъра като сакрален символ и атрибут на Аполон. В китайската митология се свързва с вечния живот. В българската народна традиция се смята, че носи щастие. Традиционна е и представата за лавъра като символ на чистотата, на верността и съвършената хармония в любовта, както и на мъдростта.²⁰

Венецът (от клонки) символизира съвършенството и принадлежността към небесната природа, може да се разглежда като награда за преодолено изпитание, обещание за вечен живот.²¹ Символиката на венеца е тясно свързана със символиката на короната, тъй като е неин предобраз

¹⁷ Проф. протопр. Шиваров, Николай. Речник на библейските символи. София: Нов човек, 1995. с. 140.

¹⁸ Прашкова, Миглена. Орнаментът в украсата на арбанашките църкви от XVI–XVIII в. В: Сборник „Търновска книжовна школа“ 7, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, В.Търново, 2001, с. 775, 779–780, рис. 1–6.

¹⁹ Коева, Маргарита. Иконостасите на Рилския манастир. (изтеглено на 8.09.2020 г.) изтеглено от: <https://liternet.bg/publish9/mkoeva/nasledstvo/ikonostasite.htm>

²⁰ Влайков, Светлозар. Книга на символите. В.Търново: Фабер, 2003. с. 120–121.

²¹ Шевалие, Ж., А. Геербрант. Речник на символите. София: Изд. къща „Петриков“, 1995. с. 517.

(латинската дума корона всъщност означава „венец“). В античността венецът се възприема като олицетворение на победата, дава се като награда за особени отличия, като почетен знак. Сплетен във формата на кръг символизира съвършенство, вечност, съюз. В християнската традиция с особена символика е натоварен тръненият венец, който евреите поставят върху главата на Христос, преди да бъде разпнат. Оттук венецът става знак за голямо достойнство, за победа (с него като награда се увенчават праведниците, победили злото, греха).²²

Бръшлян – вечнозелен пълзящ храст, понякога дърво; както и лозата в древногръцката митология е бил посветен на Вакх. Листата му имат разнообразна форма, най-често сърцевидна или със заострени лопатки. Често се използва в античното изкуство за украса на вази и съдове за вино.

Дъб – дърво, което често се свързва с идолопоклонството и затова неговият образ може да бъде символ на неискреното поклонение или на онези, които му се отдават.²³ Олицетворение на сила, мощ, дълголетие и власт. Листата му са широко разпространени в римската орнаментика. Изображенията им често се срещат на фризове и капители, върху църковна утвар и в други видове приложно изкуство на Готиката, както и в творбите на майстори от италианското Възраждане. Днес изображения на дъбови листа заедно с лаврови могат да се срещнат върху медали и монети. В библейския текст дъбът е символ на сила, царска власт. В българския фолклор е сакрален символ, възприема се като свещено дърво: основен атрибут в много обреди, под него се отправят молитви за дъжд, а при липса на църква в населеното място са се извършвали службите.²⁴

Лоза – символ на плодородие и благополучие в материален или духовен смисъл. Древен символ на плодородие и здраве, гроздовете и клонките ѝ се ползват с особена почит в античността и средните векове. В древногръцката митология тя е атрибут на бога Вакх. В християнството е символ на Христос, който в духовен смисъл подкрепя и подхранва вяващите в Него.²⁵ В комбинация с класове (хлябът и виното, означаващи тайнството на причастието) е символ на Христовите страдания. В стенописите на три раннохристиянски гробници в Сердийския некропол, лозата е символ на „небесния рай“, на безсмъртието и вечността. В Новия Завет, лозето символизира Небесното царство и както виното е плодът на лозата, така и тайнството на Евхаристията²⁶ е плодът на Небесното царство. В иконографията често дървото на живота или райската растителност са замествани от лоза. Типичен пример в това отношение е лозовият фриз в горните регистри на църковния иконостас – композицията „Дърво Йесеево“, в която се вплитат медальони с образите на светите пророци.

Смокиня – символ на живот, изпълнен с добро. „Да живееш под своята смокиня“ означава животът ти да е изпълнен с мир, радост и благополучие.²⁷

Хмел – тревисто растение с дълго ръбесто, покрито с къси извити шипчета стъбло. Хмелът е култивирано растение, символ на плодородието, чийто живописен вид способства за широкото използване на формите му в орнаментиката. Изображения на хмел в съчетание с класове се използват като украса на предметите от бита.

Ябълка – Ябълката е олицетворение на любовта и хармоничния брак, на семантичната поредица от взаимосвързани митологеми пролет – младост – плодородие. В представите на различни народи тя е символ на живота, на дълголетието и безсмъртието. Според някои митологии (старогръцката, скандинавската, келтската) ябълката е плодът, чрез който боговете придобиват своята изключителна мощ. В библейския текст тълкуването на образа е като олицетворение на познанието от една страна, и на грехопадението, от друга. В тези значения се използва и в християнското изкуство.²⁸ Може да се гледа на Ябълката и като на Божие предупреждение, показващо на човека

²² Влайков, Светлозар. Книга на символите. В. Търново: Фабер, 2003. с. 28.

²³ Проф. протопр. Шиваров, Николай. Речник на библейските символи. София: Нов човек, 1995. с. 72.

²⁴ Влайков, Светлозар. Книга на символите. В. Търново: Фабер, 2003. с. 49.

²⁵ Проф. протопр. Шиваров, Николай. Речник на библейските символи. София: Нов човек, 1995. с. 111.

²⁶ Евхаристия – тайнството на светото Причастие, от гр. – „ευχαριστία“ – благодарност.

²⁷ Проф. протопр. Шиваров, Николай. Речник на библейските символи. София: Нов човек, 1995. с. 187.

²⁸ Влайков, С. Книга на символите. Велико Търново: Фабер, 2003. с. 229.

двата пътя, единият от които той трябва да избере – пътят на земните страсти и този на духовността. Тя е символ на това познание и на изправянето пред необходимостта да се направи избор.²⁹

Зооморфните мотиви са най-разпространени в орнамента след растителните. По-рядкото им използване се обяснява както с формите, които по-трудно подлежат на художествена преработка и интерпретация, така и със забраните на някои религии за употреба на такъв тип изображения. Най-често се срещат изображения на бик, грифон, дракон, кон, лъв, орел, риба, тигър, феникс и други, по-голямата част от които имат символно значение.

Бик – многозначен символ, олицетворяващ космическото начало, физическа мощ, плодородие, божественост, власт. Среща се в почти всички древни митологии и религии като възплъщение на божеството или като негово свещено животно. В Библията символизира загинал на бойното поле воин.³⁰

Грифон – митично същество с глава, криле и нокти на орел и тяло на лъв. Олицетворение на властта (орелът – на тази във въздуха, лъвът – на земята). Надарени с такива човешки качества като бдителност и войственост, те се възприемат и като защитен, охранителен символ – в старогръцката митология пазят златото в страната на хипербойците, в други митологии охраняват Дървото на живота. В западноевропейската хералдическа традиция грифонът е знак за смелост и бдителност. Древните евреи са го смятали за символ на Персия.³¹

Гълъб – символизира кротката и нежна природа на вярващите в Христос. Гълъбите използвани в старозаветните жертвоприношения, са предобраз на Христовата жертва на Голгота.³² в библейския текст е символ на беззлобие, чистота, нежност. В Новия Завет – на Светия Дух. За християнската традиция освен това е и олицетворение на духовна преданост и любов.³³

Дракон (змея) – символиката му е тясно свързана с тази на змея, който е негов предобраз, и има както положителен, така и отрицателен аспект. Срещаме го в митологичните системи на Шумер, Египет, Гърция, Индия, Далечния изток, държавата на ацтеките в Мексико, където се възприемал като владетел и съответно символ на водната стихия, на плодородието. В древен Египет е също символ на мъдростта, дълголетието и безсмъртието. В древногръцката, скандинавската и англосаксонската култура той олицетворява бдителността – пазител е на съкровища. В северна Европа е символ на силна кралска власт (келти, англосаксонци). За митологиите от Далечния изток (Китай, Корея, Япония) олицетворение на свръхестествената сила, на величие, мъдрост, власт (в Китай е елемент от императорския герб), плодородие (в Япония е символ на дъжда).³⁴ В старозаветния текст и християнския гносис драконът е отрицателен символ – олицетворява силите на злото, греха и Сатаната (Св. Георги побеждава злото), в същото време във венчилката на дърворезбения иконостас двата дракона симетрично разположени са пазители на кръста.

Елен – позитивен образ, който символизира обновеното начало, изгрева, светлината, духовното просветление и чистота. В представите на едни народи рогата му олицетворяват Дървото на живота, безсмъртието, обновлението. В други вярвания еленът е слънчев символ на плодородието. В християнската традиция той е олицетворение на вяръност, бързина и сила. В християнската литература представя един прекрасен образ-символ на човешката душа, стремяща се към Божественото учение.³⁵

Кон – В християнската символика конят е олицетворение на сила и мощ с човешки или демоничен произход. Символ на силата на ангелите и небесните създания, а също на пратениците на Бога, които изявяват неговите закони в човешката история.³⁶ Конят е символ на виталната сила, бързината, грациозността, слънцето, светлината, а също и на властта, знак за социален статус.

²⁹ Шевалие, Ж., А. Геербрант. Речник на символите. София: Изд. къща „Петриков“, 1995. с. 621.

³⁰ Влайков, Светлозар. Книга на символите. В.Търново: Фабер, 2003. с. 21.

³¹ Влайков, Светлозар. Книга на символите. В.Търново: Фабер, 2003. с. 37.

³² Проф. протопр. Шиваров, Николай. Речник на библейските символи. София: Нов човек, 1995. с. 63.

³³ Влайков, Светлозар. Книга на символите. В.Търново: Фабер, 2003. с. 39.

³⁴ Влайков, Светлозар. Книга на символите. В.Търново: Фабер, 2003. с. 46.

³⁵ Влайков, Светлозар. Книга на символите. В.Търново: Фабер, 2003. с. 57–58.

³⁶ Проф. протопр. Шиваров, Николай. Речник на библейските символи. София: Нов човек, 1995. с. 97.

Лъв – В шумеро-акадската митология е олицетворение на злите и жестоки демонични сили, на хаоса и на бога на войната Нергал. В Древен Египет е символ на богинята на войната и всеизгарящото слънце Сехмет, която според един от митовете за Ра избива почти до крак човешкия род заради греховете му. Лъвът се смята също за водач в задгробния свят, а също и елемент в траурната символика. В Древна Гърция и някои народи от Африка и Близкия Изток олицетворява смъртта. В Древен Рим и Средновековието възплъщава идеята за непобедимостта на времето. Най-разпространената функция на символа е защитната, охранителната: лъвски статуи стоят на стража пред вратите на градове, дворци, гробници, храмове в Древен Египет, Асирия и Вавилон, Хетското царство, Микена, Китай. В Древна Гърция и азиатското изкуство е олицетворение на слънцето и огъня. В хералдиката е знак за непоколебимост, издържливост, твърдост, благоразумие. Образът се среща в гербовата символика на много държави: Великобритания, Чехия, Холандия, Испания, Иран, Индия и България. На него е наречена и паричната ни единица. В християнската символика е важен и нееднозначен символ. В библейския текст олицетворява сила, могъщество, върховна власт и държавническа мощ, също уединение, съзерцание, отшелничество (като знак на светците – Йероним, Адриан, Мария Египетска и други). В Новия завет е символ на Спасителя, на Възкресението и вечния живот. Крилатият лъв е символ на Св. Марко.

Орел – един от най-употребяваните зооморфни символи, среща се почти във всички митопоетични системи. Атрибут на върховните божества на слънцето и небето. В шумеро-акадската митология орелът с лъвска глава Анзут е символ на бога на земеделието и плодородието Нингирсу, в античната – на Зевс (Юпитер), в древногръцката – на бога на светлината и царската власт Хор, в древноиндийската и далекоизточните културни традиции се асоциира с небесни божества. Често орелът възплъщава небето, слънцето, светлината, бурята, мълнията. Заради силата и дълголетието му в Древен Рим е символ на императорската власт, а също и на превъзходството и победата. В други културни традиции той реализира мотива за духовното начало, духовното извисяване, възприема се и като символ на дълголетието и безсмъртието. Орелът, в това число и двуглавият орел, е употребяван символ в хералдиката още от времето на шумерите – както в гербовете на короковани особи, така и на отделни държави: Византия, Русия, Австро-Унгария, Германия, Полша, САЩ и други. В библейско-християнската символика олицетворява Божието величие и сила, неговата грижовност и покровителство за праведниците, обновяването и подмладяването в духовен смисъл, бързината. През Средновековието се възприема като символ на кръщението и възкресението за нов живот в Христа, а борбата му със змията – като възплъщение на идеята за победата на Исус Христос над злото, т.е. сатаната. Орелът е емблема на евангелист Йоан. През Възраждането българските резбари често вплитат в композициите си двуглав орел с корона, който е символ на цариградската патриаршия³⁷.

Риба – символ с широк кръг от значения. В представите на древните общества от Двуречието и в Китай рибата е символ на духовно богатство на пълноценен вътрешен духовен живот. В будистката традиция възплъщава идеята за пренебрегването на материалните желания, т.е. за духовната свобода. В Индия и Китай присъства като елемент в траурните церемонии, тъй като възплъщава идеята за безсмъртието на душата, за възраждането в нов живот. В библейската символна система образът на рибата може да се тълкува като възплъщение на идеята за смъртта и възкресението (историята с Иона и кита), както и като олицетворение на първобитния хаос, на бездната, смъртта. Рибата е един от най-ранните символи на Исус Христос (гр. дума *ихтис* се разшифрова като акростих от сакралната формула в гръцкия език „Исус Христос Божи Син Спасител“), използван от първите християни, а връзката ѝ с водата олицетворява и кръщението.³⁸

Феникс – древна митична птица – еднозначен символ на възраждането, възкресението. Според някои представи тя се е появила в Етиопия, а името ѝ е дадено още от асирийците. В древността тя е олицетворение на цикличния ход на слънцето, на периодичния изгрев и залез, т.е. на раждането, смъртта и възкресението му. В един от вариантите на мита старото ѝ тяло се изгаря от

³⁷ **Захариев, Симеон.** Резбарски творби в свищовските храмове „Св. Димитър“ и „Св. ап. Петър и Павел“. – Визуални изследвания, Бр. 2, ВТУ, 2018, с. 91.

³⁸ **Влайков, Светлозар.** Книга на символите. В.Търново: Фабер, 2003. с. 194–195.

египетските жреци на слънцето. Постепенно образът започва да въплъщава идеята за обновяването, възраждането на човешкия дух след преживени трагедии, разрушения и нещастия. В западно-европейското изкуство се свързва с изобразяването на алегоричната фигура на Състраданието. В Древния Рим феникът олицетворява жизнеността и вечността на империята. В раннохристиянската символика представя идеята за Възкресението Христово, т.е. победата над смъртта, а през Средновековието – за божествената същност на Христа.³⁹

Съдържанието на един символ никога не може да се изрази напълно рационално. То произлиза от онова междинно царство на приглушена действителност, която може да се изрази изчерпателно единствено чрез символа.⁴⁰

В немския език, думата „символ“ (sinnbild) е съставена от две понятия – „sinn“ (смисъл) и „bild“ (образ). Смисълът принадлежи на съзнанието, това е рационалният процес и логическият фактор в съзнанието, докато образът принадлежи към ирационалното, несъзнаваното. Взаимодействието между тези два компонента води до сформиранието на понятието „символ“. В конкретния случай са разгледани прототипите-символи на орнаментите в контекста на християнското православно изкуство. Тъй като формирането на християнски символи не става в изолирана среда, а се основава на езическите култури, на чиято територия се заражда християнството, то се забелязва трансформация на езическата символика в новосъздадената религия. Представените значения на християнските символи включват и кратко описание на езическите им корени или поне тази част от произхода им, която се оказва най-значима за тяхното дефиниране.

При постмодерните орнаментални композиции стилизираните изображения съчетават еkleктично заемки от различни епохи, усеща се влиянието на разнородни образци, често пъти връзката образ-първообраз е трудно разбираема или направо неразгадаема. Типично постмодерните композиционни подредби колаж, мозайка, лабиринт и други, усложняват още повече декодирането на орнаменталната система.⁴¹ Символиката на орнамента в днешния светски живот не е достатъчно позната и няма това специално значение за художника и реципиента, тя е съхранена единствено в църковното изкуство, където традициите устояват на времето. В т. нар. светско визуално пластично изкуство орнаменти със символно значение са приоритет на хералдиката и графичния дизайн.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Валентин. Възрожденска църковна дърворезба. Семантичен анализ. София: БАН, 1986. [Angelov, Valentin. Vazrozhdenska tsarkovna darvoretzba. Semantichen analiz. Sofiya: BAN, 1986.]

Бидерман, Х. Речник на символите. София: Рива, 2003. [Biderman, H. Rechnik na simvolite. Sofiya: Riva, 2003.]

Влайков, Светлозар. Книга на символите. Велико Търново: Фабер, 2003. [Vlaykov, Svetlozar. Kniga na simvolite. Veliko Tarnovo: Faber, 2003.]

Генова, Елена. Църковните приложни изкуства от XV–XIX век в България. София: АИ „Арх & Арт“, 2004. [Genova, Elena. Tsarkovnite prilozhni izkustva ot XV–XIX vek v Balgariya. Sofiya: AI “Arkh & Art”, 2004.]

Димитрова, Лаура. Постмодерният орнамент. София: УИ: „Св. Климент Охридски“, 2018. [Dimitrova, Laura. Postmoderniyat ornament. Sofiya: UI: “Sv. Kliment Ohridski”, 2018.]

Захариев, Симеон. Резбарски творби в свищовските храмове „Св. Димитър“ и „Св. ап. Петър и Павел“. – Визуални изследвания, Бр. 2, ВТУ, 2018, 88–94. [Zahariev, Simeon. Rezbarski tvorbi v svishtovskite hramove “Sv. Dimitar” i “Sv. ap. Petar i Pavel”. – Vizualni izsledvaniya, Br. 2, VTU, 2018, 88–94]

Илиев, Илия. Орнамент. София: НХА, 2013. [Iliev, Iliya. Ornament. Sofiya: NHA, 2013]

Коева, Маргарита. Иконостасите на Рилския манастир. (изтеглено на 8.09.2020 г.) изтеглено от: <https://liternet.bg/publish9/mkoeva/nasledstvo/ikonostasite.htm>

[Koeva, Margarita. Ikonostasite na Rilskiya manastir. (retrieved 8.09.2020)]

³⁹ **Влайков, Светлозар.** Книга на символите. В.Търново: Фабер, 2003. с. 219.

⁴⁰ **Якоби, Йоланде.** Психологията на К. Г. Юнг. Плевен: Лега Артис, 2000. с. 126.

⁴¹ **Димитрова, Лаура.** Постмодерният орнамент. София: УИ“Св. Климент Охридски“, 2018. с. 76.

Лоренц, Н. Ф. Орнамент всех времен и стилей. Москва: Эксмо, 2009. [Lorents, N. F. Ornament vseh vremen i stiley. Moskva: Eksmo, 2009.]

Прашкова, Миглена. Орнаментът в арбанашките църкви XVI–XVIII век. В: Сборник „Търновска книжовна школа“ 7, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, В. Търново, 2001. с. 773–781 [Prashkova, Miglena. Ornamentat v arbanashkite tsarkvi XVI–XVIII vek. V: Sbornik “Tarnovska knizhovna shkola” 7, UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy”, V.Tarnovo, 2001. s. 773–781]

Проф. протопр. д-р Шиваров, Николай. Речник на библейските символи. София: Нов човек, 1995. [Prof. protopr. d-r Shivarov, Nikolaiy. Rechnik na bibleiyskite simvoli. Sofiya: Nov chovek, 1995.]

Фокина, Л. В. Орнамент. Ростов на Дон: Феникс, 2007. [Fokina, L.V. Ornament. Rostov na Don: Feniks, 2007.]

Шевалие, Ж., А. Геербрант. Речник на символите. София: Изд. къща „Петриков“, 1995. [Shevalie, Zh., A. Geerbrant. Rechnik na simbolite. Sofiya: Izd. kashta “Petrikov”, 1995.]

Якоби, Йоланде. Психологията на К. Г. Юнг. Плевен: Леге Артис, 2000. [Yakobi, Yolande. Psihologiyata na K. G. Yung. Pleven: Lege Artis, 2000.]

Speltz, Alexander. Der Ornament Stil. Waltrop und Leipzig, 1999.